

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica V (2012)

Joanna Rybarczyk-Dyjewska

Wschodniosłowiańska stomatologia ludowa

Współcześnie wszędzie spotykamy się ze zjawiskiem kultu ciała. W mediach ciało ludzkie ukazywane jest jako rzecz, coś, czemu należy oddawać cześć. Atrakcyjność fizyczna, która dawniej była atutem, dzisiaj wydaje się być obowiązkiem. Piękny i zdrowy wygląd coraz częściej utożsamiany jest z miłym i wzbudzającym zaufanie człowiekiem. Jednym z elementów pozytywnego wizerunku, jaki gwarantuje dobre samopoczucie i pewność siebie jest ładny uśmiech. Niestety, niewiele osób może pochwalić się mlecznobiałymi, niebudzącymi żadnych zastrzeżeń zębami. Schorzenia zębów i dziąseł dotykają osoby w każdym wieku. Dlatego dbałość o uzębienie – ważna nie tylko ze względów estetycznych, ale także zdrowotnych – jest aktualnie powszechna. Troska o stan jamy ustnej towarzyszyła ludziom również w dawnych czasach, kiedy stomatologia nie była jeszcze rozwinięta, a ewentualne leczenie najczęściej ograniczało się do zabiegów o charakterze magicznym¹.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie kilku kwestii związanych ze wschodniosłowiańską stomatologią ludową: profilaktyką i sposobami leczenia zębów. Jako materiał do poniższych rozważań wykorzystuję słowniki etnolingwistyczne (*Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах; Дом Сварога. Русский языческий проект: Словарь; Etnologiczny atlas ciała ludzkiego i chorób; Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*), źródła etnograficzne dotyczące słowiańskiej medycyny ludowej (*Lecznictwo ludu polskiego; Przyczynek do lecznictwa ludowego; Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej*) oraz zbiory wschodniosłowiańskich tekstów magicznych (*Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг.; Великорусские заклинания; Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова; Сборник малороссийских заклинаний; Замовы, уклад, систэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А. Барташэвіч; Замовы, уклад: У.А. Васілевч, Л.М. Салавей*)².

¹ Nie mniej jednak kulturze ludowej nie jest obce postrzeganie zębów przez pryzmat estetyki. Lud polski bowiem (np. Lasowiaczy) za ładne u kobiet uważał zęby drobne. Człowiek z zębami rzadkimi, a szczególnie ze szparą między siekaczami, uważany był za zalotnego: A. Paluch, *Etnologiczny atlas ciała ludzkiego i chorób*, Wrocław 1995, s. 127 [dalej AE].

² *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*, под общей ред. Н.И. Толстого, т. 1–4, Москва 1995–2009 [dalej CC]; *Дом Сварога. Русский языческий*

Ząbkowanie

Według słowiańskiego przekonania ludowego zęby pozostawały w ścisłym związku z pojęciem siły życiowej, podobnie jak włosy czy paznokcie. Dlatego też powszechna była troska o to, aby dzieciom zęby stałe pojawiały się w sposób możliwie najmniej uciążliwy oraz, aby rosły zdrowe i mocne. O dobrą kondycję zębów swoich dzieci kobiety zabiegały jeszcze przed ich narodzeniem, w okresie ciąży. Przyszłe matki zobowiązane były stosować się do wyznaczonych nakazów i zakazów, których nieprzestrzeganie mogło mieć negatywne skutki dla rozwijającego się w ich łonie dziecka. Ciężarnej nie wolno było np. wyrzucać zęba, gdyż – jak wierzono – dziecko będzie odczuwało nieprzerwany ból własnych zębów, zakazane było jedzenie mięsa z owczej głowy, co mogło doprowadzić do tego, że zęby staną się czarne. Po przyjściu dziecka na świat kodeks odpowiednich zachowań obowiązywał także ludzi z najbliższego otoczenia noworodka. Pojawienie się zdrowych i mocnych zębów gwarantowało przyłożenie do policzka maleństwa kawałka upieczonego w dzień narodzin chleba. Ponadto w dniu chrztu rodzice i chrzestni nie powinni jeść, pić, ani palić. Wskazane było również, aby podczas rozmowy o nowonarodzonym nigdy (aż do czasu ząbkowania) nie wspominać o jego zębach³.

Wyrzynanie się pierwszych zębów u dzieci następuje w okresie niemowlęcym, który trwa zwykle do pierwszego roku życia. Nie jest to czas łatwy ani dla dziecka ani dla rodziców czy ewentualnego rodzeństwa. Pojawienie się pierwszych zębów, jak wszystko, co początkowe, jest procesem bolesnym i nacechowanym znaczeniowo. Wiąże się z nim sporo przestróg, obserwacji i prognoz. Za dobrą wróżbę uważano sytuację, kiedy dziecko zaczynało ząbkować przed ukończeniem pierwszego roku życia i gdy ząbkowanie rozpoczynało się od zębów dolnych. Dawało to pewność, że niemowlak rośnie prawidłowo, ku górze. Jeżeli pierwszy wyrósł ząbek u góry, świadczyło to o związku dziecka z upiorami i wróżyło trudności w jego wychowywaniu. Złym znakiem było również przyjście dziecka na świat z zębami – przesądzało to o jego krótkim życiu oraz o tym, iż po śmierci stanie się ono upiorem, strzygoniem. Wierzono także, że dziecko, które urodziło się z dwoma rzędami zębów,

проект: *Словарь* (<http://pagan.ru/?cmd=main&dir=/>) [dalej DC]; AE; P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007 [dalej KM]; H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 12, Kraków 1929 [dalej LLP]; F. Werenko, *Przyczynek do lecnictwa ludowego*, [w:] *Материалы Антропологично-Артеологичне і Етнографичне wydane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 1, Kraków 1896, s. 99–228 [dalej PLL]; J. Talko-Hryncewicz, *Zarys lecnictwa ludowego na Rusi południowej*, Kraków 1893 [dalej ZLL]; *Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг.*, под ред. проф. В.П. Аникина, Москва 1998 [dalej P33]; Л.Н. Майков, *Великорусские заклинания*, послесл., примеч. и подгот. текста А.К. Байбурина, издание 2-е, исправл. и доп., Санкт-Петербург 1994 [dalej B3]; А. Ветухов, *Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова (Из истории мысли)*, вып. I–II, Варшава 1907 [dalej 330]; *Сборник малороссийских заклинаний*, составил П.С. Ефименко, Москва 1874 [dalej M3]; *Замовы*, уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент.: Г.А. Барташэвіч, Мінск 2000 [dalej B32000]; *Замовы*, уклад.: У.А. Васілевч, Л.М. Салавей; уступ. арт.: Л.М. Салавей, Мінск 2009 [dalej B32009].

³ В.В. Усачева, *Зубы*, [w:] CC, t. 2, s. 359–362.

będzie co prawda mądre i silne, lecz po śmierci stanie się wampirem⁴. J. Talko-Hrynczewicz – badacz dawnej kultury ukraińskiej – o trudnym dla dziecka i domowników czasie ząbkowanie pisze „najprzeróżniejsze symptomata chorób, jeżeli tylko wiek dzieci temu odpowiada, przypisuje lud jeżeli nie glistom, to zazwyczaj ząbkowaniu, a leczenie tych chorób zasadza na ułatwieniu przerywania się ząbków. W tym celu matka nie powinna zaglądać często dziecku do ust podczas wyrzynania się ząbków, bo to utrudnia ten proces. Powszechne było także kilkakrotne w ciągu dnia smarowanie dziąseł krwią upuszczoną z grzebyka kurzego, mózgiem zajęczym, miodem, monetą. Ulgę też miały przynieść kąpiele w chmielu, jak również bardziej magiczne (sympatyczne) sposoby pomocy dziecku, tj. przewiązywanie rączki czerwona wstążką”⁵. Z kolei F. Werenko notuje, iż na terenach pogranicza polsko-białoruskiego popularne było wieszanie na dziecięcej szyi zębów zwierzęcych (wilka lub zająca), kamienia z żołądka raka, czy woreczka z proszkiem ze startej głowy myszy. Ponadto, aby zęby pojawiły się lekko i szybko, matka wrzucała dziecku do kąpielii proso. Autor zapisał także, że „radzą, aby przy dużym ślinieniu się dziecka wytrzeć mu jamę ustną kocim ogonem”⁶.

Oczekiwanie na pierwszy ząb u nowego członka rodziny było czasem niecierpliwości, a jego pojawienie się zwykle stanowiło ważne wydarzenie. Matka dziecka wykorzystywała pierwszy ząb w procedurach magicznych służących temu, aby kolejne zęby były zdrowe, mocne i ładne. Z tym zamiarem smarowała go mlekiem z piersi, stuką po nim srebrną monetą lub kawałkiem żelaza. Z kolei obcym ludziom nie wolno było patrzeć na nowy ząbek, aby go nie urzec⁷.

Utrata mlecznych zębów

W kulturze ludowej momentem równie ważnym jak ukazanie się pierwszych zębów była ich utrata, oznaczająca, że mały człowiek osiągnął kolejny etap w rozwoju. O dziecku w wieku poniżej pięciu lat przyjęto mówić „у него еще зубы не сменились”, natomiast, kiedy mówiono „у него уже давно сменились зубы”, myślno nie o maleństwie, ale już o chłopcu lub dziewczynce. Zmiana zębów mlecznych na stałe była również obwarowana licznymi magicznymi nakazami i zakazami, których respektowanie zapewniało pomyślność tego procesu. Stąd też – jak podkreślają etnografowie – zwykle zachowywano pierwszy utracony przez dziecko ząb (pilnowano, aby nie zaginął) i np. zawieszano go na zdrowym drzewie, by również

⁴ AE, s. 127–128. Śląskie przesady związane z ząbkowaniem pokazują, że dla tamtejszego (XIX-wiecznego) ludu dużą wartość przedstawiała zdolność uczenia się. Toteż, jeśli dziecku ząbki wyrzywały się dopiero po ukończeniu roku, obawiano się, że będzie ono miało wielkie trudności w nauce i winno się starać o taki zawód, który nie wymaga pracy głową: D. Simonides, *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX wieku*, Opole 1988, s. 65.

⁵ ZLL, s. 112–113.

⁶ PLL, s. 133.

⁷ B.B. Усачева, *Зубы*, [w:] CC, t. 2, s. 361. Na Śląsku od końca XIX w. znana jest także tradycja kupowania (najczęściej przez ojca) prezentów w dniu pojawienia się pierwszego ząbka. Dziecko otrzymywało buciki a matka – nową suknię: D. Simonides, *Od kolebki do grobu...*, s. 65.

zęby były zdrowe lub wrzucano do rzeki, po to, aby kolejne zęby pojawiły się tak szybko jak płynie w niej woda⁸.

Wśród Słowian wschodnich najpopularniejszym zabiegiem magicznym zapewniającym dziecku zdrowe i ładne zęby stało zwrócenie się z prośbą do zwierząt lub duchów domowych. Formule słownej najczęściej towarzyszyło rzucenie zęba na podłogę (często w okolice pieca) lub na strych. Z analizowanych źródeł wynika, że najczęściej zwracano się do myszy, która według wierzeń ludowych znajduje się w jakimś szczególnym związku z ludzkimi zębami. Powszechnie było przekonanie, że jeśli myszy zjedzą niesprzątnięte resztki kolacji, to gospodarza zaczną boleć zęby. I odwrotnie – na ból zęba stosowano chleb lub ser nadgryziony przez myszy⁹. Mysze „wręczano” (wskazuje na to zwrot ekspresywny **masz/ на**) ząb mleczny i proszono ją, aby dała ząb stały: *Когда у ребенка зуб упадет, надо было мышонку бросать, чтобы крепкий зуб принес: На тебе, мышка, камневый зуб, а дай мне костяной* [P33, №545]; *Если у кого выпадет зуб, то для того, чтобы новый зуб был крепче выпавшего, выпавший зуб бросают через голову, на чердак, со словами Мышка, мышка, на тебе зуб костяной, а мене дай залызный* [МЗ, №25]; *Калі выпаў зуб, каб вырас новы, добры зуб, кажуць: Мышка, мышка, на табе залатой, а мене дай прастой. Пакруціць стары зуб 3 разы вакол галавы і кінуць за печ* [БЗ2009, №1876].

Niektóre teksty, adresowane do myszy, uzasadniają konieczność posiadania przez dziecko stałych zębów. Będzie ono ich potrzebować do jedzenia twardych pokarmów: *Мышка, мышка, на тебе зубок трепяной, а дай мне костяной. Тебе кашку исть, а мне костки грызть* [P33, №541]; *Мышка, на табе зуб лубяны, а мене дай касцяны. Табе луб грысці, а мене хлеб есці* [БЗ2009, №1897].

W białoruskim zbiorze znajduje się także (stosowany nie tylko w przypadku utraty zęba mlecznego, ale również ekstrakcji) zwrot do byka: *Калі выпадае зуб. Калі вырвецца зуб, яго трэба кінуць на печ і сказаць: Быська¹⁰-лабыська, на табе лубяны, а дай мне касцяны* [БЗ2009, №1875].

Z podobną prośbą zwracano się także do opiekuna domostwa – ducha domowego¹¹: *Домового зазывали, когда зуб выпадает. Нужно взять выпавший*

⁸ В.В. Усачева, *Зубы*, [w:] СС, т. 2, s. 361; ZLL, s. 112.

⁹ Polski etnograf na Lubelszczyźnie zapisał „przeciw bolącym zębom chleb nadgryziony przez mysz: a jak mysa by wygryzła dziurkę w chlebie, nie odkrajaj, bo zamby cie nie bedy bolały. Nie odkrajaowało się po mysie. Zjadło się wszystko. Takie było”: J. Adamowski, *Lubelskie przekazy o zachowaniach magicznych*, „Etnolingwistyka”, nr 13, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 251. W jednym z rosyjskich tekstów leczniczych obecny jest komentarz: *Повторяется над объединенным мышью куском хлеба три раза. Потом этот кусок надо съесть* [P33, №1456]. J. Talko-Hryncewicz także notuje „jeśli jeść coś, co było nadgryzione przez myszy to zęby będą zdrowe i mocne”: ZLL, s. 350–351.

¹⁰ Бостись, бостися – „Наш бысько почал бостися”: *Словарь русских народных говоров*, выпуск 3 (Блажнишка-Бяшутка), гл. ред. Ф.П. Филин, Ленинград 1968, s. 127; Бысенька – уменьш.-ласк. к бык: тамże, s. 349.

¹¹ Duch domowy, opiekun domu i jego mieszkańców (Домовой) to postać występująca pod różnymi nazwami wszędzie tam, gdzie żyją ludzie. Do niego zwracano się z prośbami o zapewnienie dostatku, radości, pomyślności w życiu rodzinnym. Wierzono, że taki duch (najczęściej wyobrażano go sobie jako postać podobną do gospodarza) wraz ze swoją rodziną mieszka w każdym domu (zwykle za piecem, w piwnicy, na strychu, lub pod progiem) po

зуб в руки, сесть перед печкой и сказать: *Дедушка домовой! На тебе репяной, а мне дай костяной* [P33, №526].

Leczenie zębów

Ból, choroby zębów oraz dziąseł były niewątpliwie jedną z najczęstszych i najbardziej uciążliwych dolegliwości, jakie trapiły lud w dawnych czasach. Dlatego też – jak podkreśla badaczka wschodniosłowiańskich magicznych tekstów leczniczych – zaklęcia od bólu zębów stanowią jedną z najliczniejszych (obok przekazów od uroku i krwotoku) grup¹².

Słowianie wschodni mniemali, iż najczęstszym powodem bólu zębów były obecne w nich drobne robaczki, które podjadały ząb i powodowały jego wyniszczenie¹³. A. Wietuchow zauważa, że celem wszystkich „zaklęć zębowych” jest unicestwienie istoty, która zagnieżdżyła się w zębie i męczy człowieka. Istota ta – początkowo nieokreślona – z czasem przyjmowała postać robaka wiercącego w zębie. Pogląd taki znany był także w kręgach ludzi wykształconych i znajdujących się na wyższym poziomie kulturowym, co miało pewne uzasadnienie logiczne: podczas leczenia zęba usuwa się nerw, który ma postać „żyłki” podobnej do cienkiego robaka. Stąd leczenie dolegliwości jamy ustnej polegało przede wszystkim na pozbyciu się tego wroga różnymi sposobami: komunikatami słownymi, poprzez zastosowanie wybranych roślin, wody itd.¹⁴. Na obecne w zębie robaki, które były domniemanymi sprawcami bólu wskazują również teksty, zanotowane przez W.P. Anikina wchodzące w skład przekazów „od bólu zębów”: *червь ты, червь, зубнатый червь, не точи, не верти* [P33, №1455]. Mieszkańcy terenów dawnej Rusi południowej przyczynę bólu zębów upatrywali także w nadmiernym spożywaniu słodyczy. Ponadto dość powszechne na tych terenach było przeświadczenie, iż ból zębów pojawia się jako konsekwencja przeziębienia (fluksji)¹⁵. Oprócz tego zarówno lud polski, jak i ruski, wierzył, iż bólu zębów można nabawić się także poprzez ugryzienie nitki podczas szycia ubrania dla nieboszczyka, czy też otwieranie ust w obecności ropuchy¹⁶.

Bolące zęby usuwano w ostateczności, przedtem starano się uśmierzyć ból różnymi sposobami – stosowanymi zewnętrznie środkami pochodzenia roślinnego oraz formułami magicznymi. Przekazy etnograficzne pokazują, że powszechnym

to, aby opiekować się domownikami: O.A. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983, s. 23–24. O duchu domowym (домовик, доможил, сусед, дворовик, хозяйнушко) zobacz szerzej w pracy A. Juđina: A.B. Юдин, *Русская народная духовная культура*, Москва 1999, s. 78–80 oraz *Домовой*, [w:] ДС (<http://pagan.ru/slowar/d/domowej15.php>).

¹² Т.А. Агапкина, *Восточнославянские лечебные заговоры в сравнительном освещении. Сюжетика и образ мира*, Москва 2010, s. 454.

¹³ PLL, s. 154; ZLL, s. 351.

¹⁴ 330, s. 253–254. Motyw robaków psujących zęby jest bardzo stary i znany w wielu tradycjach. Od dawna obecny jest również w tekstach słowiańskich: Т.А. Агапкина, *Восточнославянские лечебные заговоры...*, s. 482–483.

¹⁵ ZLL, s. 351.

¹⁶ LLP, s. 158.

sposobem wspomagającym leczenie było przykładanie¹⁷ do zęba lub policzka cebuli i innych produktów: Наговаривали на лук, на жёвку и прикладывали к зубу или к щеке [P33, №1409]; Наговаривают на хлеб, на соль, на мясо и лук, положить их на больной зуб [P33, №1440]; Наговаривали на соль і клалі на зубы [B32009, №1939]; Наговариваемую соль кладут на окно, чтобы на нее падали лучи месяца; после заговора кладут соль на больной зуб [330, s. 260]; „kładą w ucho kawałek świeżej niesolonej słoniny; kawałek kamfory na wacie z tej strony, po której ząb boli; stronę twarzy, po której ząb boli nacierają maścią składającą się z popiołu spalonego jaskółczego gniazda, oliwy, miodu i białka z jaja kurzego” [ZLL, s. 356].

Jako sposób leczenia lub też zapobiegania¹⁸ bólowi zębów W.P. Anikin zanotował także gryzienie (czegokolwiek) w czasie burzy: Когда первый гром гремит, чтобы зубы не болели, надо кусать все, что есть под рукой: кака деревяшка или что – хоть палец [P33, №1464].

Jednak zdecydowanie najczęstszym sposobem leczenia dolegliwości zębów czy dziąseł było stosowanie specjalnie do tego przeznaczonych formuł magicznych, o których H. Biegeleisen pisze „z nieprzebranego zasobu środków mistycznych mających na celu uzdrowienie chorych, wybijają się na czoło lecznictwa ludowego zamawiania, praktykowane przez czarowników lub znachorki. Ten sposób leczenia, zwany teurgicznym, właściwy mieszkańcom wszystkich ziem i wieków, wykazuje dziwną zgodność u ludów różniących się językiem, zwyczajami, religią, pochodzeniem, rasą, odgrodzonych od siebie dziesiątkami wieków i tysiącami mil nieprzebytych przestrzeni”¹⁹.

Za czas pomyślny dla zamawiania bolących zębów uważano „młody księżyc”, czyli okres po jego nowiu, kiedy go przybywa: От зубной боли на молодой месяц

¹⁷ Wśród pozostałych Słowian popularne było przykładanie na bolący ząb kamieni z mysich gniazd oraz zębów zwierząt drapieżnych lub pochodzących z jakichś sprzętów gospodarskich (np. znalezionych na miedzy grabi). Chorego zęba dotykano także ręką, którą uprzednio uzdrowiacz zadusił kreta, a do smarowania wykorzystywano krew zabitego kreta: В.В. Усачева, *Зубная боль*, [w:] CC, t. 2, s. 356–359.

¹⁸ Medycyna ludowa stanowiąc – jak pisał K. Moszyński – „istny węzeł gordyjski” jest częścią większego systemu, w którym skupia się cały światopogląd człowieka: wiedza, wierzenia, postawa wobec zjawisk przyrodzonych i nadprzyrodzonych. Medycyna ludowa obejmuje również zwyczaje wróżenia o nadejściu choroby i o stanie zdrowia chorego. Więcej o medycynie ludowej zob.: A. Paluch, *Suchoty: przyczynek do ludowego pojęcia o chorobie, etiologii, i terapii*, [w:] *Pożegnanie paradygmatu? Etnologia wobec współczesności, Studia poświęcone pamięci profesora J. Burszty*, pod red. W.J. Burszty i J. Damrosza, Warszawa 1994, s. 192–201; W. Piątkowski, *Lecznictwo niemedyczne w Polsce w XX wieku*, Ossolineum 1988 oraz *Naturalne sposoby leczenia*, Ossolineum 1984; Т.А. Агапкина, В.В. Усачева, *Болезнь человека*, [w:] CC, t. 1, s. 225–227; В.В. Усачева, *Медицина народная*, [w:] CC, t. 3, s. 215–218. Dla medycyny ludowej charakterystyczne jest to, że te same środki mogą być wykorzystywane jako lekarstwo i jednocześnie środek zapobiegawczy. Nie inaczej było w przypadku chorób zębów – identyczne zaklęcia stosowano zarówno „od bólu zębów”, jak i profilaktycznie. Nie mniej jednak wśród badanych materiałów odnajdujemy przekazy, które wyraźnie wskazują na funkcję zabiegu magicznego – ochronną lub odczyniającą: „aby zapobiec bólowi zębów trzeba pamiętać, aby zawsze rozbierając się, zrzucić obuwie naprzód z lewej nogi” [ZLL, s. 350–51]; Заговор предостерегательный: *Тобе, месяцю, сповни, мене на здоровью. Тобе, месяцю, насветитися, мене по свету надивитися, добре находитися!* [МЗ, №2].

¹⁹ LLP, s. 35.

становись и передумай... [P33, №1402]; Зубы раньше лечили на новый месяц. Выйти на новый месяц и сказать [P33, №1405]; Говорится трижды во время новолуния, прижав больной зуб указательным пальцем [B3, №78]; Шепчут, обращаясь к молодому месяцу [M3, №14]. Źródła etnograficzne pokazują, iż pora ta nie była wybierana przypadkowo. Wśród ludu bowiem spośród trzech postaci księżycza szczególnym zaufaniem i sympatią darzony był właśnie młody, czyli nowy księżyc, wstępujący od nowiu ku pełni. Wraz z pojawieniem się na niebie młodego księżycza (oprócz zabiegów leczniczych) korzystne było inicjowanie także innych działań. Twierdzono, że wtedy najlepiej rozpocząć siew, sadzać kurę na jajkach, sadzić rośliny okopowe. Sam nów, nie uważany zresztą za księżyc, posiadał raczej niedobrą sławę: podczas nowiu nie skutkuje żadne leczenie, przeciwnie – niedomaganie będzie się odnawiać. Również i pełnia sprzyja chorobom, tym bardziej, że wtedy czarownice latają na Łysą Górę, co stanowi dodatkowe niebezpieczeństwo²⁰.

J. Talko-Hryncewicz w swojej pracy przywołuje opinię ludu ruskiego o ścisłym związku bólu zębów ze zmianami faz księżycza. Konsekwencją tych przekonań było stosowanie „oprócz licznych leków empirycznych, nacierań, płukań, wielu środków mistycznych, w których zamawiający zwraca się do księżycza w nowiu”²¹. Należy przypuszczać, iż zmienność faz księżycza stanowiła dla ludu wzorzec działań leczniczych. Była ona precedensem przemiany człowieka chorego w zdrowego.

Słowiańskie wierzenia ludowe mówią także, że w czasie, kiedy księżyc nie jest widoczny z ziemi (nów), to znajduje się w zaświatach, w świecie umarłych. Jest on więc pośrednikiem między światem żywych i umarłych²²: *Месяц, на том-то свете был?* [P33, №1420]; *Батюшка млад месяц, ходишь ты высоко, видишь ты далеко* [P33, №1413]; *Месяц ты, месяц, месяц ты ясный (золотой), ходишь высоко, светишь далеко* [P33, №1406]. Zatem obecność księżycza w tekstach leczniczych jest w pełni uzasadniona. W analizowanym materiale księżyc podlega personifikacji. Nadaje się mu imię, zwraca się do niego pieszczotliwie: *Месячек Владимир* [P33, №1424]; *Misiaciu Wołodumyre* [ZLL, №42]; *Месяц, месяц, голубой батюшка* [P33,

²⁰ S. Czernik, *Trzy zorze dziewicze. Wśród zamawiań i zaklęć*, Łódź 1968, s. 67–68; *Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.)*, сост., подгот. текстов и комм. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова, Москва 2003, s. 268; M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993, s. 155–184; *Księżyc*, [w:] KM, s. 269–270. Przeświadczenie, że czas, kiedy księżyc jest w nowiu to moment pomyślny dla różnego rodzaju zabiegów ogrodniczych, hodowlanych, pielęgnacyjnych jest nadal aktualne. Świadczą o tym – zamieszczane np. w kobiecej prasie oraz Internecie – „poradniki księżycowe”, które zawierają informacje o tym, jakich czynności należy unikać, a jakie są wskazane w danej fazie księżycza. Patrz: <http://poradnik-ksiezycowu.pl>.

²¹ ZLL, s. 351.

²² A. Wietuchow zauważa także, że wiara ludu w związek księżycza ze światem zmarłych znajduje odzwierciedlenie w przywoływanych w tekstach magicznych „zastępcach” księżycza – martwi Adam i Ewa, Kain i Abel: 330, s. 253. Według ludowych podań, po popełnieniu przez Kaina zbrodni, obaj bracia zostali zesłani na księżyc (dlatego są na nim piętna): В.С. Кузнецова, *Фольклорные версии библейских легенд как проявление закона переживания старины: Кайн и Авель, Давид и Голиаф*, „Критика и семиотика” 2008, вып. 12, s. 72–83. Z kolei postaci Adama i Ewy pojawiają się zapewne z powodu silnych wpływów religii chrześcijańskiej, jakim z czasem uległy teksty od bólu zębów (z wyjątkiem rejonu Polesia): *Полесские заговоры...*, s. 268.

№1427]; *Ty misiaciu Adame, mołodyk...* [ZLL, №31]; *Misiaciu maju, czohoś ja tebe rytaju...* [ZLL, №24]; *Маладзік Афанасавіч* [Б32000, №607].

• Porównanie (wzorzec stanu lub cechy)

Najczęstszą werbalną strategią leczenia chorób jamy ustnej jest zastosowanie konstrukcji porównawczej, w której zamawiający wypowiada życzenie, aby chory (z powodu bólu zęba) nie odczuwał dolegliwości, tak jak nie odczuwa ich człowiek martwy lub rzecz. Strategia polega na przywołaniu (wraz z krótką charakterystyką) jakichś obiektów, które mają pożądane przez zamawiającego cechy i przeniesieniu ich (projekcja) na pacjenta. Działanie zasadza się na przekonaniu, iż podobne działa na podobne, czyli mamy tu do czynienia z magią sympatyczną, na której opierała się dawna medycyna. H. Biegeleisen podkreśla: „w przesądach i praktykach ludowych na całej kuli ziemskiej odgrywają znaczącą rolę środki sympatyczne. Umysł pierwotny wychodzi z tej zasady, że co się dzieje z jednym ze złączonych ze sobą przedmiotów, to stanie się i z drugim, w części lub całości. Z czasem rozciąga się wpływ tej magicznej siły (sympatii) na przedmioty nie należące do siebie, zupełnie obce. Środki sympatyczne, stosowane nie tylko w leczeniu, ale także w celu obudzenia miłości lub zaspokojenia nienawiści, odkrycia złodzieja itp. rozpowszechnione są na całej kuli ziemskiej i liczą swe istnienie na tysiące lat”²³.

W tekstach od bólu zębów wśród przywoływanych obiektów – jako wzorców oczekiwanych cech – zdecydowanie najczęściej pojawia się trup²⁴ (bliżej nieokreślony martwy człowiek lub konkretny zmarły, np. Adam), a także postaci sakralne oraz przedmioty nieożywione. Intencja zamawiającego w warstwie słownej nie jest prostym poinformowaniem, a bardzo często dialogiem prowadzonym z księżycem²⁵: „*Месяц, на том-то свете был?*” – „*Был*” – „*Мертвых видел?*” – „*Видел*” –

²³ LLP, s. 25–26. Pojęcie magii sympatycznej wywodzi się z antropologii kulturowej. Wprowadził je J.G. Frazer, który w swojej pracy z r. 1922 pt. *Złota gałąź*, dowodzi, że jest to (wyprzedzający religię i naukę) podstawowy typ magii, która polega na przekonaniu, że podobne działa na podobne, przeciwne na przeciwne, wizerunek na przedmiot lub byt rzeczywisty, słowa na czyn: J.G. Frazer, *Złota gałąź. Studia z magii i religii*, Warszawa 2002, s. 18–49.

²⁴ Motyw „martwych nie bolą zęby” jest znany na całej Słowiańszczyźnie wschodniej. Po raz pierwszy notują go teksty z drugiej połowy XVII w.: *Русские заговоры из рукописных источников XVII – первой половины XIX в.*, сост., подгот. текстов, статьи и комментарии А.Л. Топоркова, Москва 2010, s. 244. Co ciekawe, motyw ten właściwie nie występuje na pozostałej części Słowiańszczyzny. Wyjątek stanowi notowany w tradycji polskiej (rejon Górnego Śląska) tekst *Witaj, miesiączku nowy na szczęście i na zdrowie. Byłeś w Rzymie? Był! Widziałeś zmarłego? Widzio! Bolały go zęby? Nie, nie bolały! Deje Boże zęby mnie też nie bolały*: cyt. za: T.A. Агапкина, *Восточнославянские лечебные заговоры...*, s. 459. Podobny przekaz (najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z wpływem tradycji wschodniosłowiańskiej) zarejestrował na przełomie lat 80. i 90. J. Adamowski na terenach Lubelszczyzny *Niech nie bolą zęby ni głowy. Jak ni bolo umarłego, to niech ciebie ni bolo zdruwego!*: J. Adamowski, *Lubelskie przekazy...*, s. 251.

²⁵ Dla tekstów od bólu zębów charakterystyczne jest to, że zwykle wypowiedane są w pierwszej osobie. Wydaje się więc, że cierpiący człowiek sam zamawiał swoje bolące zęby. Jednak nie jest to do końca jasne, bo – jak podkreślają badacze – problem wykonawcy rytuału jest wciąż otwarty i stanowi jedną z najważniejszych do rozwiązania kwestii pragmatyki zaklęć. Z jednej strony wykonawca to człowiek wolny i sam może próbować oddziaływać na otaczającą go rzeczywistość, z drugiej zaś – liczne przekazy o znachorach przemawiają

„У мёртвых зубы не болят?” – „Нет, не болят”. Так же и у меня, рабы Божьей, Ирины, зубы не болите век по веки... [P33, №1420]; „Месяц, месяц, был на том свете?” – „Был”. „Видал мертвых?” – „Видал” – „Болели у них зубы?” – „Нет”. Ну и у меня – нет [P33, №1417]; Misiaciu taju, czochoś ja tebe pytaju: „czy bolat’ u mertwoho zuby?” – „Ni, ne boliat’, ni ne szczymlat’”, – „Szczob ne boliły u roźdenoho, chreszczenoho, mołytwenoho raba Bożoho N...” [ZLL, №24]; Na nowiu księżyca: Ty kniaź mołodycz, u tebe rih zołotyj, hde ty buw na tim świti, czy ty baczyu mertweciw. Czy bolat’ u nych zuby? Ne bolat’. Niechaj mene raba Bożoho N...ne bolat’ [ZLL, №27]; Маладзік маладой, у цябе рог залатой, ты на свету ходзіш, усіх людзей знаеш. Ці быў ты на тым свеце, бачыў ты (хто памёр – назавеш), ці баляць у яго зубы? – Не баляць – Няхай жа і ў цябе, раба божай, не баляць, не шумяць. Штоб яны не балелі, не шумелі, навек занемелі. Я з словам, а Бог з помаччу і святым духам [B32000, №613]; Шепчуть, обращаясь к молодому месяцу: Месяцю молодой, на тебе хрест золотый! Питатця сын батька „Чы болять зубы у неживого?” – „Не, не болят!” – „Нехай же и у хрещеного, рожденого раба Божого ~ не болят!” [M3, №14].

Bardzo często obolały człowiek w charakterze wzorca pożądanых cech przywoływał konkretne (martwe) postacie biblijne, które nie odczuwają bólu, np. Adama i Ewę, Kaina i Abła, Łazarza²⁶: „Батюшка молод месяц, светишь ты по небу высоко, по земле широко?” – „Свечу я по небу высоко, по земле широко”. – „Не были ты у Адама во дому, не видал ли ты усопшего в гробу?” – „Был я у Адама во дому, видел усопшего в гробу”. – „Не болят ли у его зубы, не щемят ли ему его дёсны?” – „Зубы у него не болят, дёсны у него не щемят”. Так бы у меня, рабы Божьей (имя), зубы не болели, дёсны бы не щимели. Аминь. Аминь. Аминь [P33, №1408]; Молодык молодой, у тэбэ зуб золотой. Адама з Евою відаў? У іх зубы ны болят. Ныхай (імя) ны болят [B32000, №1932]; Стану я р. Б. Н. благословясь, выйду..., посмотрю и погляжу на младъ светелъ месяць. Въ томъ младу месяцу два брата родные: Кавель да Авель. Какъ у нихъ зубы не болятъ и не щипятъ, такъ бы у меня, р. Б. Н., не болели и не щипели [330, s. 257]; Кайн! Кайн! Кайн! Спытай у брата свайго Авеля: не баляць у яго зубы? – Не – Так бы ў раба Божяга (імя) не. Амін. Амін. Амін (наговорвалі на соль і клалі на зубы) [B32009, №1939]; Грядет Царь с небеси, настрету ему чetyредневный Лазарь. Лазарь был мертв, был из мертвых мертв, у мертвого не болят зубы, не ломит щек, не отрастает(т) дикое мясо, так бы у раба Божьего (имя) не болели бы зубы, не ломило бы щек, не отрастало бы дикое мясо, не напускалась бы горящая кровь. Отныне по веку, во веку, во веки веков. Аминь. Наговорить на луковицу, масло [P33, №1445]; Лазарь, как у тебя зубы не болят, так чтоб у рабе Гахи (имя) чтоб не болели [P33, №1446].

za tym, iż magią zajmowali się „profesjonaliści”. Patrz: E.V. Вельмезова, *Чешские заговоры. Исследования и тексты*, Москва 2004, s. 50–51; К.В. Чистов, *Фольклор. Текст. Традиция*, Москва 2005, s. 134–154.

²⁶ W jednej z rosyjskich formuł wzorcem pożądanego stanu nie jest martwe ciało Łazarza, a przeciwnie – jego dobra kondycja fizyczna: Когда был жив святой бог Лазарь, у него зубы не болели, кости не щипели, в голове мозги не болели. Так же бы у рабы Божей зубы не болели, кости не щипели, в голове мозги не болели. Аминь [P33, №1444].

W niektórych tekstach wypowiadający formułę magiczną – jako wzór oczekiwanego stanu – przywołuje inną niż nieodczuwanie bólu cechę martwego. Np. zęby mają nie boleć tak samo jak (spokojnie) leży trup: *Месяц, месяц, где ты был?* – „На том свете” – „Что там видел?” – „Мертвецов”. *Как мертвецы спокойно лежат-спят, так чтобы и зубы у меня болели* [P33, №1416]; *Molodyk, mołodyk, de ty buwaw?* – *Na tamtomu świti – Szczo ty tam baczyw?* – *Mertweciw – Szczo ony tam roblat?* – *Łeżat – Nechaj moi zubki ne bolat*. To powtórzywszy trzy razy zmówić pacierz za dusze zmarłych [ZLL, №5]. Zęby mają również być nieme jak skamieniałe ciało niezżywającego oraz martwe – wzorem martwego ciała: „*Месяц, месяц... на том свете был?*” – „*Вы мертвых видели?*” – „*Видел*” – „*Что они, закаменели?*” – „*Закаменели*”. *Чтоб у моей рабы Божьей (имя) зубы занемели, занемели, занемели* [P33, №1427]; *Глядя на луну и звезды: Быў на томъ свету? – Быў – Мяртвыхъ видиў? – Видиў – Што жъ яны? – Лижатъ замяртвеўши – Штобъ и зубы замяртвели у N* [330, s. 256].

Również sam księżyc mógł stać się wzorem nieodczuwania bólu – nie dokucza mu ani ból zębów ani dziąseł: *Млад месяц, золоты рога, царь-батюшка,... не болят у тебя зубы, не ноют десны, так и у меня, рабы Божьей, не ноите зубы, не болите десны, днем при солнце, при месяце...* [P33, №1403].

W zbiorze rosyjskich zaklęć odnotowano również przekazy, w których wzorcem pożądanego stanu są obiekty nieożywione (sęk, stół oraz sucha końska brodawka): *Как у дерева сук не болит, не шипит, так и у рабы Божьей (имя) не боли, не шипи – ни на ветху, ни на новцу, ни на перекрой месяцу* [P33, №1461]; *Если болит десна, наговаривать на уходящий месяц: Как медный стол не пухнет, не дует, так и у раба Божьего (имя) челюсть не пухни, не дуй. Этот приговор – крепок и лепок, крепче буланого (булатного?) камня*. Powtórzyć trzy razy, zmieniać обращения k stołu – „srebrnyj”, „złotyj” [P33, №1460]; *От лошади надо взять с передней ноги, выше копыта, сухие такие бородавки (как бородавки), но с той ноги, на котором боку зуб болит. Завернуть это в марлю и положить на зуб, в дупло. Если у женщины зуб болит, то – от кобылы, а у мужчины от жеребца. И наговор такой говорят: Как эта бородавка никогда у лошади не болит, так бы у меня зуб не болел* [P33, №1458].

• Porównanie zaprzeczone

Porównanie zaprzeczone stanowi jedną z uniwersalnych słowiańskich strategii leczniczych²⁷. Zarazem jest to model oddziaływania magicznego, jaki najdobitniej odzwierciedla wiarę w siłę słowa. Unicestwienie wroga czyli choroby (ból) następuje tu bowiem wyłącznie poprzez zastosowanie specjalnie do tego przeznaczonej formuły. Na tekst magiczny składają się zaprzeczone konstrukcje porównawcze zawierające zestawienie przedmiotów, zjawisk, które nie mogą być zebrane w jedno (wystąpić jednocześnie). Niemożność zaistnienia przytaczanych sytuacji staje się wzorcem nieodczuwania przez człowieka bólu. Dolegliwości są tak samo nierealne, jak przedstawiane fakty. Najczęściej przywoływani byli „trzej bracia”, których

²⁷ Znana badaczka folkloru słowiańskiego T.A. Agapkina strategię oddziaływania magicznego występującą we wschodniosłowiańskich zaklęciach dzieli na uniwersalne (znajdują zastosowanie w przypadku wszystkich schorzeń) i typowe dla poszczególnych dolegliwości): T.A. Agapkina, *Восточнославянские лечебные заговоры...*, s. 456.

spotkanie nie jest możliwe. Reprezentują oni bowiem poszczególne elementy trójdzielnej budowy świata i są tym samym związani z trzema różnymi żywiołami: powietrzem, wodą, ziemią oraz trzema sferami – niebem, morzem, ziemią²⁸: *Месяц в небе, медведь в лесу, мертвец в гробу; когда эти три брата сойдутся вместе, тогда пусть болят зубы у раба (имя рек)* [B3, №75]; *Misiać na nebi, katiń na Zemli a woda w mori; jak ti try braty zyjduťsia do kupy, tohdi u joho N...poroždzenoho, chreszczzenoho, mołytwenoho, zabolat' zuby* [ZLL, № 9]; *Есць у полі лён, у лесі клён, а ў вадзе лін. Як гэтым тром дзелцам укучкуня схадзіцца, так зубы раба каб век-вешны ня балелі* [B32009, №602]; Каждый месяц говорить при первом свиданьи месяца. Скоро выйдешь, стань неподвижно, не сходя с места, и говори: *Месяцю князю! Вас три в свете один на небе, другой на земле, а третий в море, камень белый. Як вони все не можуть до купы зойтутьця, так не можуть в мене, раба Божого ~, зубы болети!* [M3, №11]. Prezentowany typ zaklęć stosunkowo rzadko występuje w przekazach rosyjskich, częściej notowany jest w tradycji białoruskiej i ukraińskiej, gdzie liczba przytaczanych obiektów dochodzi nawet do pięciu: *Misiać na nebi, czerwiak u derewi, witer u poli, ryba u mori... koły ti czotyry braty zyjduťsia hrich tworyty, tohdi u mene chreszczzenoho, roždzenoho N...zuby budut bolity* [ZLL, №12]; *Господи Иисусе Христе, благослови мене, рабу Божю, се слово говорити и в добрый конец привести первый княжичь месяц не небе Адаввич, другой червяку у дубе, третий медведь у логве, четвертый камень у поле, пятый щука у воде. Коли ти пять братов, до купы изышовишь, будутъ за одним столом сидити, пити, ести, гуляти, добрыи мысли мати, суды судити, пересуды брати, тоди и в раба Божого ~ зубная кость, жовтая и белая, будет болети, и мому слову ключ и замок. Аминь, Аминь, Аминь (говорить трычи)* [M3, №10].

Do grupy tekstów magicznych odzwierciedlających wyżej omówioną strategię leczenia zębów należy włączyć także poniższy przykład. Wzorcem zaprzeczenia, a więc i zarazem sposobem unicestwienia bólu stał się tutaj fakt, iż księżyc nie może posiadać żony: *Маладзік малады, твой рог залаты, як табе, маладому, век не жаніцца жаны не мець, так маім зубам ніколі не балець* [B32009, №1909].

• Odesłanie²⁹ choroby

W walce z bólem zębów znalazła zastosowanie także inna uniwersalna strategia lecznicza, jaką jest oddalenie choroby. Niepożądane zjawisko, tj. ból odsyłano do jego źródła: *...скорбь и болезнь великая остановиласи и уплотиласи, чтобы не тронуло и не шевелило, и ни в день, и ни в ночь, и ни в какой час, и ни в какую минуту. Возвратись назад, откудова пришло: с лесу пришло – на лес поди, от людей пришло – по людям поди, с ветру пришло – на ветер поди, чтобы ни*

²⁸ Полесские заговоры..., s. 268.

²⁹ Odsyłanie (wszelkich niepożądanych zjawisk) jako uniwersalna strategia oddziaływania na otaczającą rzeczywistość występuje w różnych gatunkach folkloru. W tekstach leczniczych choroby odsyła się do ich źródła lub na tamten (nieludzki, ze znakiem minus) świat. O formułach odsyłania chorób zob.: S.M. Tołstaja, *Magiczne funkcje negacji w tekstach sakralnych*, „Etnolingwistyka”, nr 13, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 117–125; T.H. Свешникова, *Структура восточнороманского заговора в сопоставлении с восточнославянским (формулы отсылки болезни)*, [w:] *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор*, отв. ред. В.В. Иванов, Т.Н. Свешникова, Москва 1993, s. 139–145.

призор и ниотудья не перешла [P33, №1484]; *Со щипоты, со ломоты, со двенадцати родимцев, со двенадцати рек, со двенадцати человек с ветру пришла – на ветер поди, с народу пришла – на народ поди, с лесу пришла – на лес поди, от своего дома пришла – на дом поди! Чур, мои зубы! Чур, мои зубы! Чур, мое белое тело! Чур, моя алая кровь!* [P33, №1441].

• **Przepędzenie**

Formą leczenia rozmaitych dolegliwości jamy ustnej było także ich przepędzanie, co (w rosyjskich tekstach) znachor osiągał poprzez zastosowanie czasownika performatywnego oznaczającego działanie słowem **wymawiam/ выговариваю** oraz imperatywu **wychodź/ выходи**. Zamawiający w swoich działaniach zdawał się też czasem na pomoc boską, czego dowodem jest zastosowana w tekście formuła dystansu³⁰: *Выговариваю тебя, болезнь зубная и дёсная и глотовая, и вымаливаю не сама собою, а Господней думою. Господней милостью и жалостью и Господним повелением. Выходи, болезнь зубная, дёсная, глотовая, из рабы Катерины. Брось болеть по стот час, по мой заговор* [P33, №1469].

Przepędzenie bywało także połączone z grożeniem³¹: *О вы, зубы, зубы! Чаму жъ вы не белы, да руды? Хиба вы што кепско жевали, што хворобы достали. Перестаньце жа вы хворэци, будзеце акъ вельки пань ў гарэци. А коль не перестанеце болеци, то мы будземо васъ железом цегнуци. Идзи жа ты, хвороба, у шыроко поле, ў сухе леса, да ў окрые болота, а хворобы намъ жадной не треба, бо ена пришла отъ чорта, але не зъ небе* [330, s. 255].

• **Prośba do pomocnika**

Sposobem na pozbycie się bólu zębów było także zwracanie się do kilku pomocników. Szczególną moc w tej kwestii przypisywano św. Antypasowi³², którego

³⁰ Tzw. formuły dystansu (формулы самоотречения) są charakterystyczną dla zamawiań figurą retoryczną. S.M. Tołstojowa wiąże ich popularność z komunikacyjnymi właściwościami tekstów sakralnych, a konkretnie z tym, że nadawca tych tekstów, czyli osoba, która wygłasza tekst magiczny, nie uważa się za jego autora, ani nawet za prawdziwego jego wykonawcę: С.М. Толстая, *Формула самоотречения в заговорах*, [w:] *Кирпичики. Фольклористика и культурная антропология сегодня. Сборник статей в честь 65-летия С.Ю. Неклюдова и 40-летия его научной деятельности*, отв. ред. серии С.Ю. Неклюдов, Москва 2008, s. 382–389.

³¹ W tekstach magicznych grożenie stanowi jedną z najskuteczniejszych strategii komunikacyjnych. Zamawiający ucieka się do groźby w sytuacji, kiedy inne środki werbalnego oddziaływania nie przyniosły w leczeniu spodziewanego rezultatu. Dlatego też – jak zauważyła L.N. Winogradowa – groźby zajmują w konstrukcji magicznej szczególnie miejsce. Zwykle występują po prośbie lub rozkazie kierowanym do choroby i traktowane są jako skuteczniejszy sposób działania. O groźbach w zaklęciach słowiańskich zob.: Л.Н. Виноградова, *Формулы угроз и проклятий в славянских заговорах*, [w:] *Заговорный текст. Генезис и структура*, ред. колл.: Л.Г. Невская, Т.Н. Свешникова (отв. ред.), В.Н. Топорова, Москва 2005, s. 425–440.

³² Św. Antypas (wspomnienie 11 IV) był uczniem św. Jana Ewangelisty, biskupem, męczennikiem. Przez Słowian wschodnich uznawany jest za lekarza, szczególnie w przypadku bólu zębów. Pojawia się zarówno w modlitwach, jak i w tekstach magicznych. Patrz: А. Юдин, *Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре*, Москва 1997 (www.ruthenia.ru/folklore/judin1.htm); В.Ф. Райан, *Баня в полночь. Исто-*

proszono o wyleczenie zębów, uwolnienie od bólu: *Антипуй праведный, утишь зубну ломоту, лошь наложи. Спаси, Господи, помилуй рабу Божию (имя). Аминь* [P33, №1448]; *Антип зубной, исцелитель мой, исцели мне зубы, оставь одни зубы* [P33, №1478]; *На моры, на акіяне, на востраве Буяне стаіць саборная апостальская царква, стаіць Маць Прысвятая Багародзіца і прыпадобны Анціпій – зубной ціліцель. Ён просіць і моліць угоднікаў Божых аб рабе Божым (імя). Як бы ў раба Божяга (імя) зубы не балелі. Ва імя Айца і Сына і Святага Духа. Амін. Амін. Амін* [B32009, №1886]; *Swiaty Antypij muczenyku, scely moi kosti ot wehykoj bliźni ot nuni do kińcia wiku. To powtarza się 3 razy, a potem odmawia „Bohorodyce Diwo”* [ZLL, №36]; *Antyp Swiaty, uhodnyk Bożyj prosy Boha od boleści kosterj, zubiw* [ZLL, №39].

Za ludowego dentystę uchodził również św. Antoni³³: *Велькомученыкъ Антонію, сватый зубамъ врачъ и исцылителю, избавъ, Господы, р. Б. одъ зубной болисту* [330, s. 263]; *Святой Антоний, помози рабе Божьей от зуб* [P33, №1450]; *Святыи Антонию, зубовный целителю, помози мене, молодиче, молодиче! Пытаюся старого, чы болятъ зубы у мертвого? – не, не болятъ – Щоб же век веком и суд судом и у хрещеного, роженого, раба Божого ~ не болели!* [M3, №19]; *Swiaty Antoniю zubowyj ciytelю! Помо́жу мені. Мо́лодуче, мо́лодуче, пытаюся старохо...* [ZLL, №38]; *Поможы св. Антоній* [330, s. 258]. Na terenach Rusi południowej zanotowano również tekst adresowany do wielu świętych jednocześnie: *Swiaty Adame, Swiaty Mykołaju, Swiaty Spasytelu, Swiaty Własij, Swiaty Feodosij, Chrobryj Jahoryj, Swiaty Iwane Predtecza, Swiaty Mytryj, Swiaty Mytrochwane, Swiaty Otcze Andriju i Maty Maria! I posobit' i potyłujte ot usiakoi skorboty, raba Bożoho N... zuby bolitymut'* [ZLL, №33]; *Св. Адамъ, св. Миколай, св. Спаситель, св. Власій, св. Федосій, храбрый Ягорій, св. Иванъ Предтеча, св. Митрій, св. Митрохванъ, св. Отче Андрій и Мату Марія, и пособите и помилуйте одъ усякойи болисты, одъ усякойи скорботи р. Б. N* [330, s. 275].

O uwolnienie od bólu zwracano się także do samego księżyca: *Месяц ты, месяц, сярэбраныя твае рожкі, залатыя твае ножкі. Зыйдзі ты, месяц, знімі маю зубную боль, занясі боль пад аблокі, мая боль не малая, не цяжкая, а твая сіла магучая. Мне боли не перенасці. Вось зуб, вось два, вось тры – усе твае, вазьмі маю боль* [B32000, №625]; *Месяцъ ты, месяцъ, серебряные рожки, золотые твои ножки. Сойди ты, месяцъ, сними мою зубную боль* [330, s. 259].

рический обзор магии и гаданий в России, Москва 2006, s. 258; *Полный православный богословский энциклопедический словарь*, ред. П.П. Сойкина, Санкт-Петербург 1913, s. 178.

³³ Prawdopodobnie chodzi tu o św. Antoniego Pieczerskiego (założyciela Ławry Kijowsko-Pieczerskiej), którego Słowianie wschodni uważali za zdolnego leczyć różne dolegliwości. Nie był on jednak męczennikiem, a identyfikację dodatkowo utrudnia fakt, że Rosyjska Cerkiew Prawosławna kanonizowała aż 10 Antonich: А. Юдин, *Ономастикон русских...* (www.ruthenia.ru/folklore/judin1.htm). O świętych i ich funkcjach w folklorze zob. także: С.М. Толстая, *Сакральное и магическое в народном культе святых*, [w:] *Folklor – sacrum – religia*, pod red. J. Bartmińskiego i M. Jasińskiej-Wojtkowskiej, Lublin 1995, s. 38–46; Д. Айдачич, *Специализация святых в фольклоре православных славян*, „Вестник Киевского института”, Славянский университет, Киев, 6, 2002, s. 252–260.

- **Umowa³⁴ z pośrednikiem**

Słowianie w dawnych czasach byli bardzo mocno przekonani, że drzewa mają moc przejmowania wielu chorób, w tym również tych związanych z zębami i dziąsłami. Dlatego też w leczeniu ludowym ważne miejsce zajmują zabiegi z wykorzystaniem różnych gatunków drzew. Szczególnie popularne było obustronnie korzystne umawianie się z drzewami: człowiek obiecuje im nie szkodzić, one zaś zabierają od niego choroby³⁵.

W badanych tekstach odnotowano wymianę „usług” z jarzębiną: w zamian za uwolnienie od cierpienia zamawiający obiecuje, że nie będzie jej jadt³⁶: Если болят зубы, наговаривать на рябину: *Рябина, рябина, возьми мою боль, а я тебя не буду есть* [P33, №1470]; *Рабіна, рабіна, вазьми маю зубную балець, я цябе ніколі не буду ець* [B32009, №1871]; *Рабіна-рабіначка, забяры маіх зубоў боль, буду цябе шанаваць, не стану тваё вецце ламаць* [B32009, №1870]. Zanotowano także zwroty do innych drzew – np. kaliny: *Каліна, каліна, не буду цябе ні рукамі ламаць, ні нагамі таптаць, забяры боль зубную* [B32009, №1873] oraz do kory brzozowej: *Корка ты, корка, я тебя сбавлю от вечной муки, а ты меня сбавь от зубной болезни*. Na rozwilce ivy wyщипать зубами корку и сказать три раза [P33, №1467].

- **Zamawianie zębów**

Wśród analizowanych tekstów znalazło się sporo formuł skierowanych do zębów i dziąseł. Człowiek zwraca się do nich z prośbą, aby bolały o określonej porze – najczęściej zimą lub wiosną. Być może celem takiego zabiegu było spowodowanie, aby zęby nie bolały tu i teraz, lecz kiedyś: *Зубы мои, зубы, десны вы, десны, бо-лите у меня каждую вёсну*. Подойти к рябине, грызть ее и приговаривать до

³⁴ Tego typu strategia jest popularna w różnych gatunkach folkloru. Wchodzi ona w skład rozpowszechnionej opozycji semantycznej dawać–brać. Jest to uniwersalny sposób reglamentacji stosunków między człowiekiem, z jednej strony, a siłami przyrody lub elementami tamtego świata z drugiej. Wymiana stanowiąc zrytualizowany przekaz przedmiotów lub usług może przybrać kilka postaci, które dają się wyodrębnić na podstawie pełnionych funkcji, formy oraz znaczenia: А.А. Плотникова, *Давать–брать*, [w:] СС, т. 2, s. 13–14; Т.А. Агапкина, *Обмен*, [w:] СС, т. 3, s. 460–462.

³⁵ Za wschodniosłowiańskiego „lekarza” od dolegliwości związanych z zębami i dziąsłami uchodził dąb. M. Marczevska zauważa, że dąb występuje dość często w tekstach zamawiań od bólu zębów i jest to cecha wspólna starych zamawiań polskich, ruskich i ukraińskich. Na drzewo starano się przenieść ból zębów podobnie jak przenoszono na nie i inne choroby. W charakterze uniwersalnego lekarstwa wykorzystywano również korę dębową: M. Marczevska, *Drzewa w języku i w kulturze*, Kielce 2002, s. 126. O znaczeniu i funkcjach dębu w kulturze tradycyjnej zob. także: LLP, s. 167; Dąb, [w:] *КМ*, s. 76–80; В.Я. Петрухин, *Дуб*, [w:] СС, т. 2, s. 141–147.

³⁶ A nie było to bez znaczenia, gdyż – jak przekonuje jedna z informaterek – każdy, kto je owoce jarzębiny, cierpi z powodu bólu zębów: „Хто любіць есці ягады рабіны, той абавязкова будзе мучыцца зубным болем” [B32009, №1870]. W słowiańskiej medycynie ludowej jarzębinę wykorzystywano zarówno w charakterze amuletu, jak i środka leczniczego. W przypadku wielu chorób – z zamiarem ich przekazania – zalecano przechodzenie przez rozłupane drzewo jarzębiny: А.Л. Топорков, *Рябина*, [w:] *ДС* (<http://pagan.ru/slovar/r/ryabina0.php>).

трех раз [P33, №1471]; *Зубы вы, зубы, десны вы, десны, болите вы зиму и вёсну. Положить в рот калиновую ветку* [P33, №1472].

Wydaje się, że sposobem zwalczania bólu zębów jest także pozbycie się samego obiektu przysparzającego cierpienie, czyli zębów, tak „aby zostały same wargi”: *Болите зубы, выболите зубы, останьтесь одни губы*. Три раза [P33, №1479]; *Болите, болите, зубы, останутся одни губы* [P33, №1480]; *Павыпадайце, усе зубы, каб засталіся адны губы, тады балець не будуць* [B32009, №1850].

Usuwanie zębów

W dawnych społecznościach słowiańskich wyrywaniem zębów trudnili się przede wszystkim kowale³⁷. W funkcji narzędzia dentystrycznego występowały obcegi. Spisane przez J. Talko-Hryniewiczza spostrzeżenia na temat dawnego leczenia dowodzą, iż ludowi znane były także inne sposoby ekstrakcji – bez użycia jakichkolwiek narzędzi. Autor zarejestrował: „Kowale używają i różnych innych sposobów, a pomiędzy innemi chirurg-kowal przywiązuje ząb mocnym szpagatem do kowadła, potem zamawiając dykteryjkami przesuwa nagle rozpalonem żelazem z iskrzącymi żuźłami pacjentowi po sam nos! Głowa rozpaczliwie cofa się w tył i ząb dziurawy zostaje na sznurku, z wielką uciechą otaczających pacjentów i widzów”. Jeszcze inną drogą usunięcia zęba było zastosowanie sekretnego, dostępnego wyłącznie znachorom, olejku, który pozyskiwano w następujący sposób: „parę żabek posiekać drobno, włożyć do oleju (najczęściej używają w tym celu oleju zwanego „lampadnoje masło”) i smażyć aż żabki rozmiękną, poczem znowu wrzucić parę świeżych żabek i znowu gotować w tymże oleju. Olej ten otrzymuje wtenczas tę moc dziwną, że posmarowany nim ząb, chociażby nie wiem jak mocno siedział, wypadnie”³⁸.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że niezwykła troska współczesnego człowieka o estetyczny wygląd zębów nie była całkiem obca również i dawnej kulturze ludowej. Na jakość zębów starano się wpływać już w czasie życia płodowego nowego człowieka, a także wtedy, gdy wyrzynały się jego pierwsze zęby oraz gdy tracił je na rzecz uzębienia stałego. Przekazy etnograficzne dowodzą, iż uważna obserwacja zębów, które mają charakter znakowy, dostarcza wielu informacji na temat ich posiadacza. Pozwala mianowicie określić wiek, zdolności, charakter i ewentualny związek młodego człowieka z siłami demonicznymi.

Z kolei teksty „od bólu zębów” stanowiąc jedną z najbardziej rozpowszechnionych grup wschodniosłowiańskich zaklęć leczniczych³⁹ pokazują różnorodność

³⁷ Symboliczna postać kowala w dawnych czasach otaczana była ogromnym szacunkiem. W wielu mitologiach (stworzenie świata, nadanie mu i utrzymanie kształtu) kowal odgrywał ważną rolę. W słowiańskiej kulturze ludowej kowale i owozarze zajmowali się leczeniem. Uchodzili za znachorów, czyli tych, którzy wiedzą. Źródła etnograficzne dostarczają wielu informacji o praktykach chirurgicznych kowali: puszczanie krwi, naprawianie złamanych lub zwichniętych rąk i nóg. Umiejętność przerabiania twardego metalu i wykonywania z niego misternych przedmiotów poświadczała ich manualną sprawność. O funkcjach kowala w folklorze zob.: LLP, s. 2, 84; Kowal, [w:] KM, s. 245–249; В.Я. Петрухин, *Кузнецы*, [w:] ДС (<http://pagan.ru/slovar/k/kuznec0.php>).

³⁸ ZLL, s. 356–357.

³⁹ Popularność tę można łatwo wyjaśnić tym, iż przez wiele lat formuły magiczne były jedynym dostępnym środkiem leczenia zębów. Zresztą do dzisiaj – zauważa M. Buchowski –

praktyk magicznych, za pomocą których próbowano uwolnić się od dolegliwości odczuwanych w jamie ustnej.

Na procedury magiczne składały się działania (okładanie bolącego zęba) i formuły słowne. Wśród przedstawionych strategii werbalnego oddziaływania magicznego dominują konstrukcje porównawcze. Ich celem jest przeniesienie pożądanых cech z przywołanego w tekście obiektu na cierpiącego pacjenta. W mniemaniu ludu skutecznym sposobem uwolnienia się od bólu zęba było proszenie o pomoc pośredników (najczęściej świętych: Antoniego i Antypasa), przepędzenie lub odesłanie dolegliwości oraz umowa z pośrednikiem i zamawianie zębów. W ostateczności bolące zęby – za pomocą obcęgów lub poprzez zastosowanie bardziej mistycznych środków (jak np. olej z żabek) usuwał kowal.

Wykaz skrótów:

- AE – A. Paluch, *Etnologiczny atlas ciała ludzkiego i chorób*, Wrocław 1995.
- B32000 – *Замовы*, уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент.: Г.А. Барташэвіч, Мінск 2000.
- B32009 – *Замовы*, уклад.: У. А. Васілевч, Л. М. Салавей; уступ. арт.: Л.М. Салавей, інск 2009.
- ДС – *Дом Сварога. Русский языческий проект: Словарь* (<http://pagan.ru/?cmd=main&dir=/>).
- КМ – P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007.
- LLP – H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 12, Kraków 1929.
- МЗ – *Сборник малороссийских заклинаний*, составил П.С. Ефименко, Москва 1874.
- PLL – F. Wereńko, *Przyczynek do lecnictwa ludowego*, [w:] *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 1, Kraków 1896, s. 99–228
- P33 – *Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг.*, под ред. проф. В. П. Аникина, Москва 1998.
- СС – *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*, под общей ред. Н.И. Толстого, т. 1–4, Москва 1995–2009.
- B3 – Л.Н. Майков, *Великорусские заклинания*, послесл., примеч. и подгот. текста А.К. Байбурина, издание 2-е, исправл. и доп., Санкт-Петербург 1994.
- ZLL – J. Talko-Hrynczewicz, *Zarysy lecnictwa ludowego na Rusi południowej*, Kraków 1893.
- 330 – А. Ветухов, *Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова (Из истории мысли)*, вып. I–II, Варшава 1907.

„kwestia ludzkiego zdrowia należy do najbardziej podatnych na myślenie magiczne”. I dlatego właśnie zdrowie stanowi pierwszoplanowy temat poradnictwa magicznego: M. Buchowski, *Magia. Jej funkcje i struktura*, Poznań 1986, s. 108.

Восточнославянская народная стоматология

Целью настоящей работы является описание восточнославянских магических процедур, связанных с зубами. В статье представлены народные верования и предрассудки, способы магического воздействия, применяемые восточными славянами во время прорезывания зубов у детей, смены молочных зубов на коренные, а также в ситуации, когда болят зубы и дёсны.

Ключевые слова: русский заговор, народная медицина, зубы, вербальная магия, народные верования

Eastern folk dentistry

Abstract

The aim of the article is to present Eastern-European magical practices connected with teeth. Folk beliefs and superstitions are presented, as well as the means of magical effect employed by the Eastern Slavs during teething, the change of milk teeth to permanent teeth, and during bouts of tooth and gum ache.

Key words: Russian spell, folk medicine, teeth, verbal magic, folk beliefs

Joanna Rybarczyk-Dyjewska
Unwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
e-mail: joanna.rybarczyk@op.pl
+48 602134108